

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКЕ ПОВСТАНСТВО У ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

У статті розглядається показ повстанського руху селян Півдня України у творчості відомого українського письменника і драматурга Ю. Яновського.

У духовному формуванні Ю. Яновського значну роль відіграли його рідний південний український степ, що прославив себе переможними повстаннями 1919 р., і дружба з такими різними людьми, як: Ю. Тютюнник, О. Довженко та М. Хвильовий.

В основу роману «Чотири шаблі» було покладено факти, пов'язані з селянським повстанським рухом на Півдні України. Роман був різко засуджений соціалістичною критикою як націоналістичний, неправдивий, наклепницький стосовно тріумфальних дій Червоної армії. Тому «Чотири шаблі» стали останнім твором, у якому Ю. Яновський був ще самим собою.

Роман «Вершники» – це своєрідна духовна смерть Ю. Яновського, який змушений відіркатись від колишньої буремної молодості у лавах загонів УНР і перейти на позиції соціалістичного реалізму. Не випадково, у літературознавчих дослідженнях поширена думка, що після «Вершників» лірико-романтичний пафос у творах Ю. Яновського почав згасати.

Справжнє визнання Ю. Яновському, як драматургу, принесла романтична трагедія «Дума про Британку». Тому О. Гончар назвав її «Кришталевою «Думою», що повіяла «свіжим ароматом грозової ночі в спалахах сухих блискавиць».

Ключові слова: повстанський рух; Ю. Яновський; роман; драма; «Чотири шаблі»; «Вершники»; «Дума про Британку».

Повстансько-партизанський рух (отаманщина) – це не бандитизм, як намагалася протягом десятиліть представити офіційна радянська історіографія і не бездумно-кривава анархія про що пишуть деякі дослідники з діаспори. Це феномен, притаманний українській селянській ментальності. Під впливом сильного колективного стресу (революції, війни), що діяв протягом тривалого часу і практично не припинявся, починаючи з кочових набігів і закінчуючи більшовицькими експериментами, селянська ментальність проявлялась у неприйнятті будь-якої з існуючих влад, крім власної. Це вилилось у постійну боротьбу селян проти існуючих влад. Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які весь час нападали вороги і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої їм влади [2].

На нашу думку, повстанство і отаманщина, як історичні явища, можуть служити ілюстрацією до основних положень історіософії М. Грушевського: пріоритету народних мас, «національної самооборони»: «Розбудження невідпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті [10, с. LXVII].

З припиненням у листопаді 1920 р. на території України регулярних військових дій громадянська війна на цьому фактично не закінчилася, бо продов-

жувало боротьбу повстале селянство. Французький дослідник А. Безансон зазначав, що «за своїм розмахом і небезпекою для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська» [1, с. 129]. Американський історик А. Граціозі вказував на хронологічні рамки війни більшовиків проти селян. Перша фаза: 1918–1922, друга – 1928–1933 рр. [3, с. 5].

Героїчні й трагічні події, пов'язані з діяльністю повстанських осередків не могли не зацікавити українських письменників, поетів, композиторів та кінорежисерів. Особливо це стосується одного із найвизначніших романтиків української літератури – Юрія Івановича Яновського. Тим більше, що в роки Української національно-демократичної революції він, 16-річним юнаком воював кавалеристом в армії УНР. Героїка українського повстанства вплинула на письменника і вилилася у написання романів «Чотири шаблі» (1931 р., заборонений на той час цензурою); «Вершники» (1935 р.) та революційної драми «Дума про Британку» (1937 р.) [16; 17; 18].

Мета нашої статті показати, як розкрита проблема повстанського руху на Півдні України у творчості відомого українського письменника Ю. Яновського.

У духовному формуванні і творчості Ю. Яновського значну роль відіграли його рідний південний український степ, що прославив себе переможними

повстаннями 1919 р., і дружба з такими різними людьми, як Ю. Тютюнник, О. Довженко та М. Хвильовий. Народився майбутній письменник у селі Нечаївка Компаніївського району Кіровоградської області, а виріс у Єлисаветграді, одній із «столиць» степової України, у місті, що ввібрало в себе дух традицій козацького степу [6, с. 112]. Проте, найвпливовішим, найавторитетнішим для нього був, мабуть, все-таки його власний внутрішній голос, те, що можна назвати совістю художника, його пристрастю і його власним розумінням світу.

Перші оповідання, що стосувалися подій громадянської війни та повстанського руху ввійшли в збірку «Мамутові бивні» (1925) та «Кров землі» (1927).

В основу роману «Чотири шаблі» було покладено факти, пов'язані з селянським повстанським рухом на Півдні України. Працюючи художнім редактором Одеської кінофабрики з 1925 по 1926 рр., Ю. Яновський познайомився і потоваришував із легендарним військовим діячем українського повстанського руху Ю. Тютюнником. Ю. Тютюнник на той час працював у Всеукраїнському фотокіноуправлінні. Грав себе у художньо-документальному фільмі «ПКП». Разом з М. Йоганесом та О. Довженком написав сценарій до фільму «Звенигора», який вийшов на екрани в 1928 р. [4]. Зйомки фільму проходили в Одесі і саме там відбулася зустріч Ю. Тютюнника і Ю. Яновського. Отаман розповів письменнику чимало цікавого з тих героїчних часів, із яскравими подробицями, деталями, які й були використані у романі.

Роман «Чотири шаблі» був різко засуджений ортодоксальною соціалістичною критикою як націоналістичний, неправдивий, наклепницький стосовно триумфальних дій Червоної армії під проводом комуністів. Авторів дорікали за оспівування анархії та отаманства. За ці серйозні «вади» «Чотири шаблі» надовго були викреслені з української літератури, перші видання заховані до спецфондів. Митця змусили виправдовуватися за переклади роману чеською та німецькою мовами, появу їх за кордоном, а невдовзі й прилюдно засудити роман як свою помилку. Певно, треба було мати в серці багато мужності, щоб витримати всі звинувачення за цей по-справжньому щирий, чесний і правдивий твір, щоб насильно змінити свої ідейно-художні орієнтири, власне, відректися від свого «Я». «Чотири шаблі» стали останнім твором, у якому Ю. Яновський був ще самим собою [15].

Після жорстоких критичних нападів на «Чотири шаблі» письменник робить спробу поєднати свою творчу манеру з офіційними вимогами. У результаті українська проза поповнилася твором, у якому за зовнішніми високомайстерними романтичними прийомами приховувалась ідейно-спотворена реальність, позначена тавром відступництва автора від своїх колишніх переконань. Романтизм «Вершників» націлений перш за все на розкриття душевних станів героїв-творців революції, психологічних джерел їхньої героїки. Це завдання виконується за допомогою ряду прийомів, як-то певна умовність, символічність, метафоризм, ліричні відступи. Але за невеликим винятком, вони трансформувалися відповідно до вимог соціалістичного реалізму. Розкриваючи героїку через роман-

тичні картини високої образної концентрації, Ю. Яновський досяг того, що й весь роман набув звучання героїчної саги, справді епічної поеми [5, с. 460].

Складаються «Вершники» з восьми новел, у кожній з яких розвинуто різні мотиви, що пов'язані з громадянською війною. Символічними видаються брати Половці з новели «Подвійне коло», які опинились з різних боків політичних барикад і своїми діями спричиняють розпад роду людського. Символічне світло випромінюють батьки Половців у «Шаланді в морі», зусилля яких спрямовані на збереження роду, а також символічним є безіменний листоноша у новелі «Лист у вічність», який не схиляє голову навіть перед самою смертю.

Тому роман Ю. Яновського «Вершники», вже певною мірою пристосований до нової ситуації, був у 30-ті роки ХХ ст. чи не останньою спробою втримати українську літературу на тому рівні, до якого піднесли її таланти Розстріляного Відродження.

Не випадково головним образом роману «Вершники» є «Смерть». Смерть – те, на що приречені всі. «Подвійне коло» – смерть братів Половців. Коли один із синів помирає, батько згадує про нього. «Дитинство» – комісар згадує про смерть свого діда. «Адаменко» – факт самогубства як одна з вершин людини. Смерть не є невдоволення життям. Адаменко – горда людина, шахтар, вершник революції. Зробив усе, щоб не померти лежачи: встає, коли стріляє в себе [8].

Роман «Вершники» – це ще й своєрідна духовна смерть Ю. Яновського, який змушений відрікатись від колишньої буремної молодості в лавах загонів УНР і перейти на позиції соціалістичного реалізму. Не випадково, у літературознавчих дослідженнях поширена думка, що після «Вершників» лірико-романтичний пафос у творах Ю. Яновського почав згасати [5, с. 462].

Справжнє визнання Ю. Яновському, як драматургу, принесла романтична трагедія «Дума про Британку» (1937) [18, с. 252–306], вперше видана окремою книжкою Держлітвидавом України в 1938 р. У 30-х рр. ХХ ст. письменник особисто відвідав центри селянських республік, кілька місяців він прожив на Миколаївщині, зустрічався з учасниками повстансько-партизанського руху: З. Мурляном, М. Іванцем, Я. Кужільним, С. Божком, М. Руденком, Г. Скиданом [7]. У Рукописному відділі Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка зберігається вісім редакцій твору. В архіві ж самого письменника нараховується кілька сотень чорнових заміток до героїко-революційної трагедії і близько ста варіантів назв.

У першому пункті плану роботи над патетичною трагедією Ю. Яновський зазначив: «М'ятежне село – виселене 150 років тому в степи – знову стало вільним, як колись, коли воно було панів і розігнало суд. А тепер його ідея – республіка ...» [11, с. 231]. Яке ж село мав на увазі драматург? Виявляється – Висунськ. А допоміг відповісти на це запитання відомий миколаївський письменник, журналіст, художник – А. Сірош у своїх публікаціях «Прототиби героїв Юрія Яновського» [12, с. 216–217] та «Хто прототиби героїв драми Ю. Яновського?» [13].

У результаті склався логічний ланцюжок, розроблений Ю. Яновським. Виселене в степи повстале село – це Турбаї з Турбаївським повстанням (1789–1793 рр.). Одне з найбільших антикріпосницьких селянських виступів у Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. відбулося у селі Турбаях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинський район Полтавської області). Безпосередньою причиною повстання стала спроба селян добитися звільнення від кріпосної залежності. У червні 1793 р. у село було введено батальйон піхоти Бузького єгерського полку і 200 козаків на озброєнні яких було навіть дві гармати. Урядові війська провели масові арешти селян. Суд над повстанцями тривав з 11 (22 липня) 1793 р. до 31 січня (11 лютого) 1794 р. У найбільш активних учасників вирвали ніздрі, зробили на щоках і лобі тавро «вор» і відправили на довчні каторжні роботи в Тобольськ, інших – покарали канчуками. 15 селян після знущань померли. Частина турбаївців було виселено у степи Херсонської і Таврійської губерній. Власті змінили навіть назву села Турбаї, перейменувавши його у Скорбне (до колишньої назви повернулись лише у 1919 р.) [11, с. 232–233].

За прикладом Турбаївського повстання, козацька голота на чолі з Федором Британом повстала у містечку Батурино Чернігівської області та була за це виселена до Висунська. Висунчани-батуриці підняли повстання проти денікінців продовживши давні козацькі традиції. Таким чином, маємо: Турбаї – Батурино – Висунськ. А також прізвище Ф. Британа – історичної особи, яка пов'язує всі ці події. Звідси – назва драми «Дума про Британку» – написана на основі подій Висунської народної республіки.

Таким чином, «спрацював» хронологічний та термінологічний ланцюжки: 1789–1919 і, як наслідок: Турбаї – Скорбне – Турбаї – Висунськ.

Перший значний виступ висунчан проти самодержавства відбувся під час революції 1905–1907 рр.: було роззброєно поліцію й розігнано суд. «У січні 1906 р. Висунськ захопили козаки. П'ятьох активних учасників повстання рішенням військово-польового суду було страчено, багатьох засудили на каторгу, відправили на поселення до Сибіру. Серед засуджених був Федір Савич Юхименко – майбутній голова уряду Висунської народної республіки, виведений Ю. Яновським в образі Лавріна Устиновича Мамає – керівника Британської республіки» [12, с. 217]. Особисто драматург познайомився з Ф. Юхименком у 1929 р. на будівництві Дніпрогесу.

Досконало вивчивши історію повстанських осередків степової України, Ю. Яновський зрозумів: цього епізоду громадянської війни не можна обійти. Про нього слід розповісти сучасникам і наступним поколінням. І розповісти так, щоб мистецька простота та епічна велич органічно зливалися з поетичною привабливістю, а героїчні образи замальовувалися у плані революційно-романтичної символіки [11, с. 232–233]. Тому й «Дума про Британку», написана в дусі українського народного епосу і нагадує народні думи не тільки монументальністю характерів, а й піднесеним урочистим стилем викладу [14, с. 10].

В основу сюжету «Думи про Британку» Ю. Яновський поклав справжні події, що відбувалися у Висунську, Полтавці-Баштанці та інших територіях степової України в 1919 р. Проте, образи героїв не слід оцінювати «критеріями звичайної життєвої, а тим більше побутової правдоподібності, бо Яновський зображав виняткові характери і показував їх у незвичайних обставинах гострої революційної боротьби» [14, с. 11].

Мудрий філософ, живе втілення довголіття народу, Мамаїха – баба Лавріна Устиновича – в найтрагічніший момент протистояння з ворогом говорить: «Слухайте, люди, старшої од мене в селі немає ... І скажу вам ... Ця війна народна! Вона вгодна Богу» [18, с. 256].

До революційно-романтичного символу піднесений і реалістичний образ уповноваженого ревкому Єгора Івановича. Його праобразом був Сергій Давидович Аносов – представник Миколаївського підпілля у Висунську, знайомий Ф. Юхименка по Херсонській каторжній в'язниці [11, с. 235].

Високохудожньо змальовує Ю. Яновський і представника інтелігенції – вчителя Матвія Степановича. Його праобраз можна знайти серед членів ревкому Полтавки-Баштанки. «1918 р. в Баштанці було створено ревком. До його складу, крім робітників та селян (В. Гайдука, П. Тура, Н. Руденка) та інших, увійшов вчитель Іван Васильович Легенький. Колишні повстанці згадували, що вони збиралися на квартирі Легенького і мріяли про той час, «коли герої будуть з'являтися з народних мас – цілим потоком, коли ціла країна буде героєм» [9].

Знамениті фінальні слова одинадцятирічного сина Ганни Іванової Романа: «Нас усіх розстріляли, а я встав ...» [18, с. 306]. Цим образом Ю. Яновський утверджує ідею безсмертя селянської вольниці, незламного козацького духу. В. Петренко вважає, що у образу Романа також був реальний прототип – Роман Іполитович Фоценко, якому в 1919 р. також було одинадцять років. «Юрій Яновський неодноразово зустрічався з Романом Іполитовичем, який ділився з письменником своїми дитячими спогадами про повстання» [9]. Пізніше Р. Фоценко став режисером Київської кіностудії хронікально-документальних фільмів, а до 50-річчя Баштанської республіки він створив фільм «Сини Баштанської республіки» [6, с. 119].

Відомий український режисер, письменник-шістдесятник, сценарист, актор, уродженець міста Первомайськ Миколаївської області М. Вінграновський разом з І. Ветровим у 1969 р. зняв художній фільм «Дума про Британку», за мотивами драми Ю. Яновського, де особисто зіграв роль Петра Несвятипаски. Сценаристом фільму був Ю. Пархоменко, а музику написав П. Майборода. Фільм було знято на кіностудії імені О. Довженка, а головні ролі виконали відомі українські актори: В. Мірошниченко, М. Олялін, Н. Поліщук, К. Степанков, К. Єршов, О. Найдук [6, с. 119].

За мотивами «Думи про Британку» заслужений діяч мистецтв Української РСР В. Губаренко у 1970 р. створив оперу «Мамаї» [6, с. 120].

Не випадково, О. Гончар назвав драму Ю. Яновського «Дума про Британку» «Кришталевою «Думою», що повіяла «свіжим ароматом грозової ночі в спалачах сухих блискавиць» [11, с. 239].

Таким чином, у творчості відомого українського письменника і драматурга Ю. Яновського чітко простежується захоплення романтикою селянського повстанського руху періоду Української національно-

демократичної революції 1917–1921 рр. Намагаючись увіковічнити визвольний рух українського народу, Ю. Яновський втілює його насамперед у героях «Чотирьох шабель». «Присвячую партизанам України» – ці слова стоять біля автографу твору, однак не ввійшли в жодне його видання. Проте, продовжилися у «Вершниках» та «Думі про Британку».

ЛІТЕРАТУРА

1. Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9–10. – С. 128–132.
2. Борьба. – 1920. – 10 марта.
3. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М. : РОССПЭН, 2001. – 96 с.
4. Звенигора (фільм) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>
5. Історія української літератури. В 2-х томах / голова ред. колегії І. О. Дзверін. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 2. Радянська література. – 742 с.
6. Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (До 90-ї річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – Кн. 3. – 92 с.
7. Матеріали музею історії села Висуньк (Березнегуватський район Миколаївська область). – Інв. № 32.
8. Мотиви ранньої творчості Юрія Яновського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parta.com.ua/ukr/composition/view/536/>.
9. Петренко В. «Кришталева «дума» / В. Петренко // Літературна Україна. – 1983. – 3 листопада.
10. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. До початку XI віка. – С. XL–LXXVI.
11. Семенчук І. Р. Юрій Яновський: Життя і творчість / І. Р. Семенчук. – К. : Радянська школа, 1990. – 256 с.
12. Сірош А. Прототипи героїв Юрія Яновського / А. Сірош // Вітчизна. – 1976. – № 9. – С. 216–217.
13. Сірош А. Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського? / А. Сірош // Народна трибуна. – 1979. – 7–9 серпня.
14. Стеценко Л. // Дума про безсмертних / Л. Стеценко // Юрій Яновський. Дума про Британку. – К. : Дніпро, 1967. – С. 5–16.
15. Юрій Яновський «І світ розчинено як двері» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/article/346.html>
16. Яновський Ю. Вершники / Ю. Яновський. – Х. : Фоліо, 2006. – 318 с.
17. Яновський Ю. Чотири шаблі / Ю. Яновський. – Х. : Фоліо, 2012. – 572 с.
18. Яновський Ю. І. Дума про Британку // Твори: в 5-ти томах / упоряд. К. Волинський, М. Острик. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 3. – С. 252–306.

Ю. В. Котляр

ЮЖНОУКРАИНСКОЕ ПОВСТАНЧЕСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ ЮРИЯ ЯНОВСКОГО

В статье рассматривается повстанческое движение крестьян Юга Украины в творчестве известного украинского писателя и драматурга Ю. Яновского.

В духовном формировании Ю. Яновского значительную роль сыграли его родная южноукраинская степь, которая прославилась победоносными восстаниями 1919 г., и дружба с такими разными людьми, как Ю. Тютюнник, А. Довженко и Н. Хвелевой.

В основу романа «Четыре сабли» были положены факты, связанные с крестьянским повстанческим движением на Юге Украины. Роман был резко осужден социалистической критикой как националистический, неправдивый, клеветнический в отношении триумфальных действий Красной армии. Поэтому «Четыре сабли» стали последним произведением, в котором Ю. Яновский был еще самим собой.

Роман «Всадники» – это своеобразная духовная смерть Ю. Яновского, который вынуждено, отрёкся от прежней бурной молодости в рядах отрядов УНР, и перешел на позиции социалистического реализма. Не случайно, в литературоведческих исследованиях распространено мнение, что после «Всадников» лирико-романтический пафос в произведениях Ю. Яновского начал угасать.

Настоящее признание Ю. Яновскому как драматургу принесла романтическая трагедия «Дума о Британке». Поэтому О. Гончар назвал ее «Хрустальной «Думой», которая повеяла «свежим ароматом грозовой ночи во вспыхах сухих зарниц».

Ключевые слова: повстанческое движение; Ю. Яновский; роман; драма; «Четыре сабли»; «Всадники»; «Дума о Британке».

SOUTH OF UKRAINE THE REBELLION IN THE WORKS OF YURIY YANOVSKY

The article discusses the showing of the insurgency of the peasants in the South of Ukraine in the creativity of the famous Ukrainian writer and playwright Yu. Yanovsky.

In the spiritual formation of Yu. Yanovsky played a significant role his native South Ukrainian step, glorified victorious uprisings of 1919, and friendships with such different people as Yu. Tyutyunnik, A. Dovzhenko and M. Hvalovy.

The basis of the novel «The Four swords» was based on facts related to the peasant insurgent movement in the South of Ukraine. The novel was sharply condemned by critics as a socialist nationalist, untruthful, defamatory of the triumphal action of the Red Army. Therefore, «The Four swords» became the last composition in which Yu. Yanovsky was still himself.

Novel «Riders» is a kind of spiritual death Yu. Yanovsky, who is forced to renounce former violent youth in the ranks of the units of the UPR and move to the positions of socialist realism. Not by chance, in literary studies it is widely believed that after the «Riders» lyrical and romantic pathos in the works of Yu. Yanovsky began to fade.

The present recognition of Yu. Yanovsky how the playwright brought the romantic tragedy «The Duma about the Britanka». Therefore, O. Hanchar, called it «Crystal «Duma» that breathed «the fresh scent of a thunderstorm at night in the flashes of dry lightning».

Key words: *insurgency; Yu. Yanovsky; novel; drama; «The Four swords»; «Riders»; «The Duma about the Britanka».*

Рецензенти: *Тригуб П. М., д-р іст. наук, проф.
Даниленко І. І., д-р філол. наук, проф.*